

Eötvös Loránd Tudományegyetem

Bölcsészettudományi Kar

DOKTORI DISSZERTÁCIÓ TÉZISEI

LÁNG ORSOLYA

URBANISZTIKAI PROBLÉMÁK AZ AQUINCUMI POLGÁRVÁROSBAN:

AZ ÚN. É-I SÁV

Témavezető: Dr. Gabler Dénes DSc.

Budapest

2012

I. A disszertáció témája és célkitűzései

Az aquincumi polgárvárosban több mint 120 éve folynak régészeti kutatások, amelyek során a városnak eddig kevesebb, mint a felét sikerült összefüggően feltárni. A kutatott épületmaradványok és leletanyaguk együttes értékelésére és közlésére elsősorban csak a második világháborút megelőzően volt mód, azóta az egyre gyorsuló ütemű építkezések miatt a feltáró régészek legfeljebb az ásatási megfigyelések közlésére szorítkozhattak, az építési periódusok elkülönítése és a leletanyag feldolgozása csak ritkán történt meg.

Ásatási dokumentáció újraértékelésének kísérleteként már szakdolgozati témaként is ilyen anyagot dolgoztunk fel: az aquincumi *macellum* 1965. évi ásatásának leletanyagát és ásatási megfigyeléseit kapcsoltuk össze. E munka során kiderült, hogy az előzetes megfigyelésekhez képest sokkal pontosabb kép rajzolható fel az épület építési periódusaira és funkciójára vonatkozóan. Járható útnak tűnt tehát további publikálatlan vagy csak előzetesen ismertett feltárások feldolgozása. Így esett a választás a polgárváros É-i részének vizsgálatára, mivel egyrészt itt viszonylag kis területen több, csak előzetes jelentésekből ismert ásatás várt feldolgozásra – tehát remény volt összefüggő területen építési periódusok rekonstruálására –, másrészt ebben a zónában van jelenleg is lehetőség kontroll-ásatásokat végezni.

A fent említett területet nyugati irányból a *cardo* („C” utca) folytatása, az „A” utca, D felől a Duna partra futó *decumanus* („D” utca), É felé pedig valószínűleg a Keled u. alatt keresendő KNy-i irányú, római kori út határolta (vagy talán a település északi városfala). Keleti irányban a területrészt nehezen lehatárolható, mivel az itt futó modern ÉD-i irányú utca (Sujtás u.) és a gázgyári lakótelep alatti szórványos kutatások csak töredékes épületalaprajzokat eredményeztek. A romkerten kívül eső területrészt – annak hiányzó régészeti adatai és kutatatlansága miatt – a dolgozatban nem tárgyalhatjuk. **(1.kép)**

A régió többféle elnevezés szerint él(t) a terület kutatástörténetében, így pl. a korábbi kutatásban „centrális halom” néven szerepelt, utalva a terület modern, dombszerű formájára, amely feltehetően a környező feltárások meddőiből jött létre. A területet a későbbi kutatások inkább égtájak szerinti elnevezéssel illették („D utca északi része”, „É-i sáv” vagy „ÉK-i rész”). A jelenlegi kutatás főként az „É-i sáv” elnevezést használja, a dolgozatban az „ÉK-i negyed”, vagy „ÉK-i rész” elnevezéseket használjunk. A területrészt a jelenleg is a felszínen látszó hosszúházak, néhány ásatási adat és a forgalmas főút vonal jelenléte miatt a kutatás már kezdetektől fogva kereskedelmi és ipari funkcióval hozta kapcsolatba.

A dolgozat a következő épületek, illetve ásatások anyagaival foglalkozik a romkert területén belül:

- I. épület Ny-i és középső szárnya (ún. *Basilica*): Nagy T. 1961.1962 (itt az ásató által feldolgozott eredményeket vettük alapul, a leletanyag részleges újraértékelése mellett)

- I. épület (ún. *Basilica*) „K-i szárnya”: Szilágyi J. 1966-67., Póczy K. 1972 és Zsidi P. 1990., Máriy E. 1991-92.

- XXVI. épület (ún. *Diana-szentély*): Szilágyi J. 1966-67., Máriy E. 1993.

- XXVI. épület: Szilágyi J. 1966-67.

- XXIX. épület (ún. Peristyl-Enyvfőző ház): Szilágyi J. ásátása 1944-47, Láng O. 2004-2007. években.

A város ÉK-i területére korlátozódó ásatások feldolgozásával a munka célja tehát a dokumentációk és a hozzájuk kapcsolódó leletanyag feldolgozásával a polgárváros ezen részén állt épületek építési periódusainak elkülönítése, ezek relatív ill. abszolút kronológiájának meghatározása, a negyed, az épületek és – talán – az egyes helyiségek funkcióinak meghatározása (ipari, kereskedelmi jelleg?), végső soron a városrész építéstörténetének rekonstruálása. A fentiekben keresztül remélhetőleg sikerült pontosabb képet rajzolni a polgárváros e részének történetéről és épületeinek funkciójáról, illetve ezek segítségével a polgárváros egészének történetére is új adatokat nyerhettünk.

A dolgozatban – többek között – a következő kérdésekre kerestünk válaszokat:

- Rekonstruálható-e összefüggő településszerkezet az ÉK-i negyedben az egyes korszakokban?
- A felállítandó belső periodizáció összhangban van-e a polgárváros más területein korábban megállapított kronológiai sorral?
- Mikor indult a terület római kori használata és az milyen jellegű volt (civil, katonai)?
- Mikor és hogyan, ill. miért zárult le a területrész története?
- Azonosíthatók-e az egyes kőépületek funkciói, avagy a korábbi kutatások által megállapított épületfunkciók valósak lehetnek-e, az újraértékelt dokumentációk fényében?
- Valóban ipari-kereskedelmi jellegű városnegyedről van-e szó és ez hogyan illeszkedik a polgárvárosról kialakult topográfiai képbe?

1.kép

II. A dolgozat felépítése

A disszertáció a polgárváros ÉK-i negyedében végzett feltárások eredményeit több fejezetre bontva tárgyalja. A bevezető fejezetet követően (1.) a dolgozat a városrész definícióját és a kutatásban jelenlévő elnevezéseit veszi sorra (2.1.). A terület szerteágazó és részletes kutatástörténeti összefoglalója után (2.2.) a feldolgozás módszerét bemutató fejezet következik (2.3.).

Az ÉK-i negyedben végzett feltárások dokumentációinak feldolgozása topográfiai szempontú felosztást követ és a ma látható, római számmal ellátott épületmaradványok alapján halad Ny-ról K felé. Eszerint négy nagyobb alfejezet készült: az első a negyed legnyugatabbi, ún. I. épület (*Basilica*) egyes részeiről szól, amelyet többször, többen és többféle név alatt is kutattak (Ny-i és középső szárny, K-i szárny, „Páva ház”), ezeket külön-külön tárgyaljuk (2.4.1-4). A második nagyobb alfejezetben a szomszédos XXVI. és XXVII. épület különböző elnevezéseken futó („Centrális halom”; „Diana szentély”) feltárási adatainak kiértékelése szerepel (2.5.1-2). A harmadik egységet a negyed K-i végén, a szintén többször újraásott XXIX. épület dokumentációinak értékelése követi (2.6.). Az utolsó, negyedik alfejezetben azokat az épületeket tárgyaljuk, amelyekről jelenleg sajnos nem áll rendelkezésre ásatási dokumentáció, így ezen esetekben csak a publikált eredményeket vehettük sorra (XXVII, XXVIII, XXX, XXXI. épületek, 2.7.). A feldolgozott feltárások fejezeteit minden esetben a felállított, „belső”, relatív kronológiai összefoglalás zárja (pl. 2.4.2.3., 2.4.3.3., 2.4.4.3., 2.5.1.3., 2.5.2.3. és 2.6.3.).

A terepi megfigyelések kiértékelése és a „belső” kronológiák felállítása után elkészült a városnegyedre vonatkozó építészettörténeti összefoglalás, amelyben sor került az egyes feltárások kronológiáinak összevetésére, azaz a teljes negyedre vonatkoztatható relatív periodizáció felállítására (2.8 és 1. tábla). Az építészeti rész lezárásaként külön fejezet készült a polgárváros ÉK-i zónájában alkalmazott építőanyagokról, technikákról (2.9.).

A dokumentációk alapján megállapított építési periódusokhoz a következő fejezetben hozzárendeltük a keltező értékű, vagy az adott épületek (periódusok) funkciója szempontjából fontos – és rétegtanilag is használható – leletanyagokat, amelyek így hozzásegítettek az egyes építési periódusok keltezéséhez (2.10.). Külön fejezetben tárgyaljuk a negyedből előkerült, elsődleges keltező értékkel bíró terra sigillata (2.10.1.1), amphora (2.10.1.2.) érem (2.10.1.3.) és pannoniai pecsételt kerámia (2.10.1.4.) anyagcsoportokat, illetve elsősorban statisztikai szempontból értékeltük a negyedben azonosítható régészeti jelenségeinek értelmezéséhez, funkciójához és a megtelepedés korai időszakához (romanizáltság foka) fontos információkkal szolgáló mécseseket, *mortarium*okat és *turibulum*okat (2.10.1.5.). Az egyes objektumok/épületek és végső soron a városrész funkciójához vagy keltezéséhez szintén fontos adatokkal szolgáló egyedi tárgyakat, különleges kontextusokat szintén külön alfejezetben ismertettük (2.10.1.6.). A leletanyagok kiértékelése nyomán a legtöbb építési periódus esetében lehetőség nyílt az egyes korszakok határainak megállapítására, azaz az ÉK-i

negyed abszolút kronológiájának felállítására (2.10.2. és 2. tábla).

A régészeti jelenségek és a leletanyag kiértékelése után kerülhetett sor a negyed történeti vázának elkészítésére, településszerkezetének korszakonkénti rekonstruálására és az aquincumi polgárvároson belül betöltött szerepének leírására, illetve interpretációs lehetőségek megfogalmazására (2.11.).

A városrész egyes részeinek, épületeinek funkciójával kapcsolatban az elmúlt 120 év kutatásai során számos elképzelés, feltételezés látott napvilágot. Az ásatási dokumentációk és leletanyagok újraértékelésével a jelen dolgozatban lehetőség nyílt ezen elképzelések újra (ill. át-) értékelésére esettanulmányok formájában: így külön alfejezeteket szenteltünk az ún. *Basilica* (2.12.1.), a „Diana-szentély” (2.12.2.) problémájának, foglalkoztunk az újabb kutatások alapján egyértelműen műhelyként működő XXIX. épülettel (2.12.3.), a negyed közműhálózatának problémakörével (2.12.4.) és a városrész jellegzetes 3.századi épülettípusával, az ún. hosszúházzal is (2.12.5.). A dolgozatot a rövidítés- (3.) és irodalomjegyzék (4.) zárja. Külön kötetben kapott helyet az egyes ásatások feldolgozásához szükséges ásatási egység-lista (SE lista, 5.) és a disszertáció képanyaga (6.).

III. A feldolgozás módszere

Az aquincumi polgárváros ÉK-i területén az utóbbi közel 120 év alatt végzett és a dolgozatban kiértékelt feltárások eltérő ásatási metódusok, dokumentálási szisztémák szerint zajlottak. Három épület esetében (XXVIII., XXX., XXXI.), amelyeket a 19. században, ill. a 20. század közepén kutattak, jelenleg sajnos nem áll rendelkezésre ásatási dokumentáció és később sem végeztek bennük hitelesítő kutatásokat, így ezeket egy fejezetben, csak ismertető jelleggel tárgyaljuk. A 19-20. században többször újraásott I. épület (ún. *Basilica*) „szárnyait” hagyományos, rétegleíró jelleggel dokumentálták és mindössze egyetlen esetben, a Nagy T. által feldolgozott és publikált I. épület (*Basilica*) Ny-i és középső traktusánál találkozunk a jelenségek, rétegek objektív, számozáson alapuló dokumentálásával. Az utóbbi évek feltárásait (XXIX. épület ásatása 2004-2007 között) már az E. C. Harris-féle rendszerben végeztük (SE számozás, mátrix stb).

A különböző megfigyelések, eredmények összevetéséhez mindenképpen szükséges volt az ásatások terepi megfigyeléseit és leletanyagát is egységes rendszerben kezelni, erre legalkalmasabbnak és objektívnek a fent említett E. C. Harris-féle rendszer bizonyult. Azokban az esetekben, ahol a feltáró nem azonos a jelen munka készítőjével, a kéziratos és gépelt ásatási dokumentációkat egyaránt felhasználva, az ásatási naplóban leírt régészeti jelenségeket, objektumokat először megszámoztuk, majd azokat az ásatói megfigyelések, metszet- és felszínrajzok, valamint az ásatási fotók alapján mátrixba rendeztük. Nem alkalmaztuk ezt a módszert Nagy T. feltárásának értékelésekor (ahol az ásató objektumok, rétegek elkülönítésével már elvégezte a periódusok szétválasztását, keltezését) – ezt változatlan formában közöltük és összehasonlító anyagként használtuk fel.

Az alkalmazott rendszer segítségével az egyes feltárások esetében egy-egy „belső”, relatív kronológiai sorrend alakult ki, amelyeket később egymással is összevetve lehetett elkészíteni az ÉK-i negyedre vonatkozó relatív kronológiai sort, egyfajta „konkordancia táblázatot”. (1. tábla) Az így meghatározott építési periódusokhoz hozzárendeltük a keltező értékű leletanyagot, amelynek segítségével pedig lehetővé vált az egyes periódusok abszolút keltezése is.

A feldolgozás során két nagyobb problémával kellett szembenéznünk. Az egyiket az jelentette, hogy a feltárások nem valamiféle sorrendben haladva követték egymást (pl. Ny-ról K felé), hanem egy-egy területrészt többször újraástak az egymást követő régészgenerációk. Így fordulhatott elő, hogy míg pl. az ún. *Basilica* K-i szárnyának középső része többször is meg lett ásva, a szárny D-i részéről szinte semmit sem tudunk. Az egyes ásatási feljegyzések sokszor egymásnak ellentmondó adatokat tartalmaztak egyazon régészeti jelenség, területrész leírásakor, így ezek értelmezése is sok nehézségbe ütközött. A másik problémát az előkerült leletanyag használhatósága jelentette: ha ugyanis egy jelenséget pontatlanul, félreérthetően írtak körül, az onnan származó anyag a keltezés szempontjából használhatatlanná vált és a továbbiakban csak statisztikai értékkel bírt, vagy esetleg az épület

funkciójához adhatott információt. A fentiek miatt az értékelésre alkalmas leletanyag mennyisége a legtöbb esetben csak töredéke a teljes anyagnak.

A felsorolt problémák ellenére a különböző ásatási dokumentációk egységes rendszerbe történő átültetése a polgárváros ÉK-i negyede esetében is sikeresnek tekinthető: a megállapított építési periódusok és a hozzájuk kapcsolt régészeti leletanyag alapján – reményeink szerint – rekonstruálni lehetett a negyed építéstörténetét és új adatokat nyerhettünk a városrész funkciójára vonatkozóan is.

1. tábla

IV. Az ÉK-i negyed építéstörténete

Az aquincumi polgárváros ÉK-i negyedének feldolgozott ásatási anyagai alapján lehetőség nyílt az egyes területrészek periodizációjának elkészítésére, illetve ezek alapján a negyed építéstörténetének rekonstruálására. Az egyes területrészek feltárásáról elkészített relatív kronológiai sorrendhez hozzárendeltük a Póczy K. által felállított – az I. épület K-i szárnyára készített, eddig publikálatlan – kronológiai vázat és a Nagy T.-féle, I. épület Ny-i és középső részeire (ún. *Basilica*) kidolgozott periodizációt, így az ÉK-i negyedre vonatkozóan 8 nagyobb építési periódust lehetett elkülöníteni.

1. periódus:

A negyed legkorábbi vizsgálható horizontját a terület Ny-i részén néhány, félig földbe mélyített veremház, facölöpös konstrukciók, egy patkó alakú, alapárkos létesítmény, beásások és egy, a „D” utcát követő, KNy-i irányú vízelvezető árok képviseli. Az objektumok inkább É felé koncentráálódtak és ugyan rendszert még nem igazán mutatnak, de pl. az árok már utal a „D” utca jelenlétére, illetve kimutatható a lakóobjektumok sávjában történő megjelenése, amelyek már szervezett településstruktúra felé mutatnak. A feltárási adatokból kiderül, hogy az altalaj Ny-K-i irányban, a Duna felé erősen lejtett, ÉD-i irányba (a „D” utca felé) pedig enyhén emelkedett. A vizsgált terület K-i részén (XXIX. épület zónája) ebben az időszakban mocsaras, vizenyős, réti jellegű a terep, emiatt itt ebben a korszakban még nem építkeztek. A korszak abszolút keltezéséhez egyelőre csak a Nagy T.-féle keltezés szolgáltatott alapot („Prebasilikális I”. periódus, Vespasianus-Domitianus uralkodása közötti időszak).

2. periódus:

A korszakot a korábbi időszaknál lényegesebb, sűrűbb objektumrendszer fémjelzi. Az ismét sávszerűen elhelyezkedő, más-más funkciójú objektumok közül kiemelhető néhány járósínt részlet, gerendalenyomat, kerek formájú beásások (vermek, szemétdödrök?), egy kút, 2 agyagfallal körülvett járósínt-darabka (épületrészlet?), gödrök, gerendalenyomatok és cölöplyukak. K felé két téglalap formájú, belső kemencével is ellátott, cölöpökkel megerősített, fa-agyag falkonstrukciójú, vakolt falú veremház is ide kapcsolható. A két épületet egymáshoz közel, párhuzamosan, ÉD-i irányba tájolva helyezték el. K felé, a későbbi XXVII. és XXVIII. épületek között feltehetően már ekkor is létezik egy kis, ÉD-i irányú utcácska. A korszak településszerkezetéről tehát már kissé többet tudunk: a feltehetően irányított tereprendezéssel kialakított „új” településen D felé, a KNy-i irányú út irányában nagyobb szabad terek lehetettek, míg É felé sűrűsödő gödörobjektumokkal, veremházakkal

találkozunk. A településhorizontot a Nagy T.-féle periodizáció alapján még a „Prebasilikális I.” korszakhoz sorolhatjuk.

3. periódus:

A korszakot a kis részben kőalapozású, nagyjából tisztán vályogfalas épület(ek?), agyagpadlók, sóderes járósíntek, kutak és kemence jellemzik. Bár összefüggő településszerkezetet egyelőre nem lehet rekonstruálni, tendenciák azért felvázolhatók. A terület Ny-i részén (I. épület középső és K-i szárnya alatt) egy nagyobb, belső térrel rendelkező épülettel számolhatunk, benne kúttal. Az épület helyiségeit agyagpadlóval látták el, D felé pedig nagyobb szabad tér lehetett (sóderes szintek). Az I. épület K-i szárnya alatt is kisebb-nagyobb helyiségek következtek, szintén agyagpadlóval és egy nagyméretű gödörrel. Ez az épület – igen töredékes alaprajza ellenére – nagyobb belső helyiséggel (*atrium*?) rendelkező épület lehetett, a markánsan jelentkező Ny-i határfal megléte pedig már ebben az időszakban szabályos rendszer meglétére utal. A terület K-i végén (XXIX. épület) nagyobb tereprendezésbe és feltöltésbe foghattak, hogy szintbe hozzák a folyó felé tartó erős lejtőt. Itt ugyan a helyenként festett vakolatú falrészletekből összefüggő alaprajz még nem rekonstruálható, de az egyes területrészek funkciója már ekkor világos: a „D” utca felé már ipari tevékenység nyomai mutathatók ki (fémmegmunkálás – vassalak rétegben és edényekben), míg É felé nagyobb kőlapos terület (udvar?) és csatornarészlet ismert. A fent leírtak alapján tehát már számolhatunk funkciók elkülönítésével és a szabályos telekosztás meglétével, azaz feltehetően az *insularenszer* kitűzésének idejében járunk. Az I. épület (ún. *Basilica*) alatt is azonosított, kőalapozású és vályog felmenő falakkal rendelkező épületfázist („Prebasilikális II.”) Nagy T. a 2. sz. első évtizedeire datálta az előkerült sigillata leletanyag alapján.

4. periódus:

Az ÉK-i régióban (és a polgárváros más részein is) ebben a korszakban jelennek meg az első kőfalas építmények, Póczy K. „mészköves” időszaknak nevezi a periódust. Ekkortól már alapvetően kőalapozású, de változatlanul vályogtéglás felmenő fallal rendelkező épületekkel találkozunk. A korszakot a telekhatárok megszilárdulása, a hosszúházas beépítési jelleg megjelenése, az *insulák* „kitöltése” jellemzi. A most kialakított telekstruktúrán később már csak kis mértékben módosítottak. Az I. épület már 2 szárnyra oszlik (Ny-i és középső): a Ny-i szárnyban a „D” utca felé két, folyosószerű, agyagpadlós bejárat helyiséggel, míg az „A” utca irányába szintén agyagpadlós, kisebb, közel azonos méretű szobákkal találkozunk. A középső szárny területén nagyobb, agyagpadlós termeket találunk, egyikben olvasztókemencével. A két szárnyat É felé nagykiterjedésű, kövezett udvar zárta le. A I. épület K-i szárnya helyén D-i irányban ekkor még sóderes- és agyagpadlós, feltehetően különálló épület állt, keskeny síkatorral elválasztva, É felé pedig az itt jelentkező falrészletek egyrészt arra utalnak, hogy az I. épület É-i udvara K felé már nem folytatódott, másrészt pedig az itt előkerült *impluvium*szerű konstrukció és agyagos padló részlet (*atrium*?) lakóépültre

enged következtetni. Ebben a korszakban már állt a XXVI., K-i és a XXVII. épület NY-i zárófala és újabb útréteg is köthető ide a két épület közötti utcácskán. A XXIX. épület keskenyebb, és talán kissé rövidebb előzménye épült fel ebben a periódusban. Az egyelőre nagyobb helyiségekre tagolt épület D-i részén változatlanul a fémmegmunkálás nyomaival találkozunk /3 kisebb olvasztó (?) kemence, sok salak/. É felé kúttal, illetve nyitott udvarral és benne egy, talán sütökemencével egészül ki a lakó- (és gazdasági?) traktus. A házat K felől már ekkor kőlapos utca határolja. A korszak keletkezéséhez a város többi részéről származó analógiák és történeti adatok is segítségünkre vannak. Eszerint a polgárváros életében nagy változást jelenthetett a provinciaszékhellyé válás (106-ban). Nagy T. az I. épület kétszárnyas periódusát, az ún. „Basilica I.”et, Traianus uralmának végén, Hadrianus uralkodásának kezdetétől indítja és a markomann háborúk kezdetével zárja. A keletkezést a Ny-i szárny egyik helyiségének agyagpadló-alapozásából származó (azaz a 3. periódus végére tehető) Traianus érem is alátámasztja.

5. periódus:

Ezen fázis falai már összefüggő, értelmezhető alaprajzot mutatnak az ÉK-i negyed területén. Az I. épület Ny-i és középső traktusa Nagy T. szerint ekkor már a bíraskodás és kereskedés helyszíne, azaz *basilica* volt (a funkcióhoz ld. lejjebb). A kétszárnyú komplexum D felé két nagyobb, fedett helyiséggel (a „D” utca felé pilléres *porticussal*), É felé viszont mindkét szárnyban nyitott terekkel rendelkezett, illetve a terület legészakibb végén kőlapos udvarral zárult, ahol kőbázis állt, innen márvány császárporthé került elő. Az I. épület K-i szárnyának É-i része ekkor ölt (közép)folyosós jelleget, két oldalán kisebb helyiségekkel. D felé mindössze azt tudjuk, hogy a *porticiusos* udvarral nyílt a „D” utca felé. A kúttal és egy bizonytalan rendeltetésű árokkal is ellátott épülethez É felé még egy apszis (?) is tartozik. A XXVI. épület területéről csak szórványos adataink vannak: biztosan csak egy tüzelőtérfele és az épület K-i zárófala azonosítható. Az épülethez É felé ekkor épül hozzá a korábban „Diana-szentélynek” nevezett, belső udvaros, koncentrikus helyiségcsoport. Jelenleg azonban sem a leletanyag, sem az alaprajz nem támasztja alá szakrális jellegét, különösen mivel D felé egyértelműen kapcsolódik a XXVI. épülethez. K felé a XXIX. épület eléri legnagyobb kiterjedését (hossz és szélesség) és kitölti a teljes telket: az épület D-i részén hosszabb központi terem vagy folyosó mutatkozik, míg É felé agyagpadlós, nagyobb helyiségek, folyosó, majd a korábban is létező, nagy nyitott udvar. Ez utóbbit faoszlopokkal látják el (feltételezhetően *atrium*-előzmény?) és újabb kemencét építenek ide. A lakó- és műhelytraktus ebben a korszakban is elkülönült: D felé a fémmegmunkálást enyvfőzés- és talán bőrcserzés váltotta fel, amely talán a markomann háborúk után bekövetkező gazdasági változások eredménye. A korszak jellegzetessége a „faltologatás” vagy utcaszűkítés. A jelenség a polgárvárosban több ponton, pl. a „C” utcánál, az ÉK-i negyedben pedig szinte minden vizsgált épületnél (I. épület K-i szárny, XXVI. és XXIX. épületek) megfigyelhető. Az épületfalakat enyhén K felé tolták el, amely összefügghet az *insulare* rendszer Severus kori újratüzésével, illetve azzal a ténnyel, hogy a virágkorát élő település a megnövekedett lakosságszámhoz így próbált még

beépíthető területeket nyerni. Az I., XXVI., XXVII. és XXIX. épületek alaprajzi szempontból ekkor már világosan mutatják a régióra jellemző hosszúházás épülettípust: a főút felé nagyobb (félig nyitott?) előtérrel rendelkeztek, majd É felé az épület hossz tengelyében húzódó folyosóról nyíltak a lakó- (esetleg gazdasági) helyiségek. Az egyes épületek (vagy helyiségek) funkcióját csak az I. épület Ny-i és középső szárny (*mansio, collegium* székház?), illetve a XXIX. épület (enyvfőző-műhely) esetében lehet meghatározni (ld. lejjebb). A korszakot Nagy T. a „Basilica II.” – utolsó, még vizsgálható – periódusát a 2. sz. végi átépítésekkel hozta kapcsolatba és a 3. sz. első feléig tudta követni.

6. periódus:

Az É-i sávban jelenleg is látszó épületalaprakozatok elsősorban ezt a korszakot tükrözik. Az épületekre a hosszúházás, néhány esetben a középfolosós struktúra a jellemző. Az I. épület Ny-i és középső szárnyaiban sajnos már nem lehetett ehhez a periódushoz tartozó jelenségeket megfigyelni, így nem világos, változtattak-e valamin? Ugyanezen épület K-i szárnyának késői alaprajzán azonban most figyelhető meg igazán a középfolosós alapstruktúra és a funkcionális elkülönülés: a szárny D-i részén nagyméretű helyiségek voltak (műhelyek, boltok?), É felé pedig 3-3 szimmetrikusan elhelyezett, részben fűtött, festett falú (lakó?) helyiség következett a folyosó 2 oldalán. A szárny É-i végén pedig egy – feltehetően gazdasági rendeltetésű – kövezett udvar következett, terrazzoval kikent káddal, csatornával, kúttal. A XXVI. épület nagyobbik részéről szintén nincs információnk, de É felé ebben a korszakban is megfigyelhető, hogy az erősen vitatható funkciójú épületrész, az ún. „Diana-szentélyel” – amelyhez még D felé is tartoznak falak – szerves része volt a XXVI. épületnek. A „szentély” kisebb bővítéssel, változatlan formában működött tovább ebben a periódusban is csakúgy, mint K felé a „ β csarnoknak” nevezett, nagyméretű terem. Az utóbbi rétegsora a modern kori helyreállítások miatt már nem volt vizsgálható. A XXIX. épületben ebben a periódusban alakult ki a többé-kevésbé végleges helyiség-kiosztás. A D-i műhelytraktusban központi termet, két oldalán szimmetrikusan elhelyezett helyiségeket találunk. Az enyvfőzés ekkor is folytatódott a nagyrészt agyagpadlós helyiségekben: ezt áztató kádak, platformok, tüzelőhely és prés jelzik. É-on, a lakórészben szintén agyagpadlósak voltak a szobák, a sütőkemencével is ellátott udvart pillérekkel és falakkal osztották fel, és alá újabb csatorna került. A polgárvárosban – és így az É-i sávban is – talán ebben a korszakban lehet legjobban rekonstruálni az egyes épületek (helyiségek) funkciójait. A periódus keletkezését – Póczy K. a 3. sz. első felére – közepére keletkezte, bár pl. Máriy E. mindvégig 4. századnak tartotta az ide sorolható falakat.

7. periódus:

Egyelőre nem világos, hogy a korábbi, 6. periódusból mi az, amit biztosan továbbhasználnak ebben az időszakban is, hiszen a késői rétegek és jelenségek áldozatul estek az évszázadokig tartó kőbányászatnak, az első feltárásoknak és a 19. századtól kezdve folyamatos falkonzerválásoknak. A

vizsgált területen az I. épület K-i szárnyában valószínűleg megmaradt az előző korszakban kialakított beosztás, egy bejáratszűkítéssel, fal- és padlómegújítással, helyiség kettébontással és egy négyszögletes pódiumféle kialakításával. Az épületben fémművességre utaló eszközök és tárgyak kerültek elő ebből a korszakból. A periódus legérdekesebb épülete az I. épület K-i szárnyának É-i részén, a korábbi falak fölé emelt nagyméretű terem („trapezodiális helyiség”). A terrazzopadlós helyiségben előkerült páva alakú, email-berakásos mécses alapján az ásató a termet a 4.századra keltezte és kéziratában szentélyként értelmezte, ezt (ill. a keltezést) azonban sem az ásatási adatok, sem a leletanyag vizsgálata nem támasztja alá. A terület K-i végén álló XXIX. épület D-i részén – a leletanyag alapján – változatlanul enyvfőzéssel és talán bőrcserzéssel foglalkoznak, É felé, a lakótraktusban ekkor kap minden szoba terrazzopadlót (és nagyrészüket ekkor díszítik freskóval és stukkóval). A középső, nyitott udvarban kialakítják az *atriumot*. A korszak 3. sz. első felére történő keltezéséhez elsősorban a leletanyag (érem, terra sigillata), de a „trapezodiális helyiség” kialakításánál alkalmazott falazási technika (*opus spicatum*) is segítséget nyújtott (ld. lejjebb).

8. periódus:

A korszakhoz már csak töredékes régészeti jelenségek kapcsolhatók. Egyfelől egy kövezett út (vagy járósínt) rétege említhető az I. épület K-i szárnyának legészakibb pontján, amely talán a Keled u. vonalában egykor futó, KNy-i irányú római kori utca („D1”) kissé délebbre tolódott, késői rétege lehet. K felé megújíthatták az I. épület K-i szárnyának korábbi *praefurnium* agyagpadlóját is, de bizonytalan, hogy ekkor is ilyen funkcióval működött-e a helyiség. A XXIX. épületben még folytatódott az ipari tevékenység (enyvfőzés): a ház K-i, Harmadik Közfürdő felé néző, forgalmas, utcafronti részébe kisebb, hevenyészett helyiségeket, talán *tabernákat* építettek be. A korszak abszolút keltezése teljesen bizonytalan.

V. Az ásatási leletanyagok és az építési periódusok keltezése

Az építési periódusok kiértékeléséhez és legfőképpen magához a keltezéshez elengedhetetlenül szükséges volt az egyes feltárásokhoz tartozó leletanyagok vizsgálata is. A leletanyag feldolgozása során a leletek leírását az általunk kiadott SE számra „váltottuk át”, majd ezt soroltuk a vonatkozó építési periódushoz. Egy adott perióduson belül az egyes anyagcsoportok gyártási/használati ideje alapján kikövetkeztetett időhatárok összevetéséből alakult ki egy-egy építési periódus abszolút kronológiai kerete (**2. tábla**). Az ÉK-i negyed jelenleg ismert teljes leletanyagának kiértékelésére (18492 db) itt nem vállalkozhattunk, így elsősorban olyan leletcsoportokat választottunk ki, amelyek keltező értékűk, illetve esetleg egy-egy épület (helyiség) funkciója szempontjából fontos információkkal szolgálhattak. Az ilyen módon leszűkített leletanyag sem volt azonban teljes egészében használható: az egyes feltárásoknál megállapított építési periódusoknak csak mintegy a feléhez lehetett leletanyagot kapcsolni. A keltezéshez csak a biztosan azonosítható rétegekből származó leleteket használtuk fel. Egy esetben (az I. épület Nagy T.-féle ásatása) az ásató által már korábban feldolgozott és publikált anyagot is újraértékeltek. Bizonyos épületeknél pedig (XXVIII., XXXI.) ma már sajnos nem áll rendelkezésre a leletanyag, ezeket nem vizsgálhattuk.

Az egyes építési periódusok abszolút keltezéséhez a terra sigillata, amphora, pannoniai pecsételt kerámia (PGW), érmek, illetve a különleges, egyedi tárgyak és kontextusok (szövőkártya, díszített kagylóhéj-töredék, gemma, terrakotta szobrocskák, üveg pohár töredék, a patkó alakú, alapárkos konstrukció leletanyaga, egy fazék és egy csonttű együttese beásásból) nyújthattak segítséget. A romanizáció fokmérőjeként, a funkció meghatározásához és részben keltező értékük szempontjából elemeztük a dörzs- és füstölőtálakat, illetve a mécseseket. Az egyes lelettípusoknál statisztikai elemzéseket is végeztünk: elkészítettük azok ásatásonkénti és épületenkénti megoszlására vonatkozó diagramokat, illetve előkerülési helyük szerint térképre vittük a leleteket. Az egyes leletcsoportokat stratigráfiai helyzetük alapján építési periódusokba sorolva is készítettünk diagramot. A statisztikai elemzések eredményeit óvatosan kellett kezelnünk (hiszen pl. még a biztosan azonosítható leletanyagok legnagyobb része is planírozási rétegekből került elő, amelyek máshonnan is érkezhettek egy-egy épületbe) ugyanakkor azonban több lelettípus vizsgálata ugyanazon jellegzetes eredményeket hozta, akár területi, akár időrendbeli elterjedésükről legyen szó, amely alátámasztotta pl. az építési periódusokról tett ásatási megfigyeléseket. A statisztikák elkészítése tehát mindenképpen eredménnyel járt, hiszen így legalább a nagyobb tendenciák, főbb jellegzetességek demonstrálhatók voltak (pl. funkcionális szempontból a lakó- és gazdasági részek elkülönítése, kronológiailag pedig pl. markomann háborúkat jelző, vagy a 3. sz. közepétől jellemző gazdasági krízis).

A munka során felhasznált leletanyag egy része jelenleg is futó más projectek, PhD

disszertációk alapját is képezik (pl. terra sigillaták, amphorák és PGW edények), ezek eredményeit felhasználtuk (elsősorban keltezéshez), forrásuk megjelölésével.

Néhány leletcsoport kiértékelésének főbb eredményei:

Terra sigillata:

A több mint 2000 darab terra sigillata töredék közel fele volt rétegtanilag értékelhető és a 2. periódustól kezdődően jó támpontokat adott az abszolút keltezéshez. Az elemzéshez – keltező értékük miatt – elsősorban a reliefszízes darabokat használtuk fel. A vizsgálatból kiderült, hogy a település korai, 2. periódusában észak-itáliai, dél-galliai (La Graufesenque, Banassac) sigillaták vannak túlsúlyban, ami részben meglepő eredmény, hiszen korábban a polgárváros területéről csak nagyon kis számú észak-itáliai sigillata volt ismert. A 3. periódustól – azaz a városiasodás korszakában – az élénkülő gazdasági helyzetben megnő a közép-galliai darabok száma. A 4-5. periódusokban változatlanul nagy számban van jelen korábbi (észak-itáliai, dél-galliai anyag) is, amelynek okát talán az időszakot jellemző nagymértékű építkezési hullámban és az ezzel együtt járó planírozásban kell keresnünk, amely miatt sok korábbi töredék is bekerülhetett a rétegekbe. A 6. periódust már a rheinzaberni műhelyek termékei uralják. Az ÉK-i negyed utolsó, még vizsgálható korszakainak (7-8. periódusok) keltezésére vonatkozóan a terra sigillata anyag nem szolgáltat érdemi információval: az ide tartozó rétegekből a korábbi korszakok nagyobb mennyiségű közép-galliai anyaga mellett csak kevés késői töredék volt kimutatható (1-1 westerndorfi, vagy pfaffenhofeni).

Amphora:

Az ÉK-i negyedből előkerült 260 db amphoratöredék rétegtanilag értékelhető része elsősorban az 1-4. építési periódus keltezéséhez adtak használható támpontokat, a 5-8. periódus anyaga homogénebb, ezek zömében a 2. sz. utolsó évtizedeire – 3. századra keltezhető darabok. A vizsgálatból kitűnik, hogy az 1-2. periódusra elsősorban Dr. 2-4, rhodoszi, Schörgendorfer 558, ill. Dr. 6B típusú amphorák jelenléte a jellemző, amely a korai település római jellegét erősíti. A városiasodás időszakában (3. periódus) a spektrum kiszélesedett, megjelent az egyébként ritka Camulodunum 189 típus, de előkerültek Aquincum 78 és Zeest 90 típusú edények töredékei is. A 4. periódustól kezdve számolhatunk a Dr.7-11 típusú halszószos amphorákkal is. A következő periódusokban (5-8. periódus) alapvetően már a Bojović 549/554 típus dominált, de megjelentek olyan ritka –korábban gyártott és ekkor már csak hulladékként idekerült – amphorák is, mint a Dr. 5, AC 4 és a Gauloise 4, ill. olyan késői típusok, mint az észak-afrikaiak (5., 7. periódus), vagy a Kapitán II. típus (6-7. periódus). Az ÉK-i negyed amphora-leleteinek statisztikai adataiból kitűnik, hogy az ÉK-i negyedben – elsősorban a korai periódusokban – dominálnak az Égeikumból (50%) és az isztriai partvidékről (12%) származó amphorák, és viszonylag kisebb a részaránya az egyéb (hispaniai: 11%, észak-afrikai: 3%, galliai: 1%) amphoráknak. Szintén jelentős a regionális árut szállító, Duna-vidéki,

Moesiából, Daciából vagy Pannoniából érkező (olcsóbb bort szállító?) amphorák aránya (23%). Ezek az adatok egyébként összevágának a tartomány egészének amphoralelet-arányaival.

Érmek:

Az ÉK-i negyed rétegtanilag értékelhető érmeinek periódusonkénti és időrendi vizsgálata során a polgárvárosra egyébként is jellemző képet kapjuk: a sor a negyed korai gödörobjektumainak betöltéséből előkerült Domitianus és Traianus vereteivel kezdődik, majd az érmek száma az utóbbi uralkodó érmeivel kezd meredeken emelkedni (3. periódus). A legnagyobb darabszámot Antoninus Pius alatt éri el. Az érmek számában a 4. periódusban tetten érhető meredek zuhanást a markomann háborúk okozta gazdasági krízissel hozhatjuk összefüggésbe, a severusi konjunktúra viszont az éremforgalom szempontjából a csúcspontot jelenti a negyed – és az egész polgárváros – történetében. Amíg azonban a Severus dinasztia első tagjait csak 1-1 veret képviseli, Severus Alexander veretei nagyobb számban vannak képviselve. A 6. periódusban ismét meredek zuhanás mutatkozik, amely a 3. sz. közepén bekövetkezett gazdasági-politikai hanyatlás számlájára írható (mindössze egyetlen, III. Gordianus érme említhető ebből az időszakból), majd egy rövid fellendülés után (7. periódus) az érmek teljesen eltűnnek (8. periódus). A területen egyelőre régészetileg biztosan nem azonosítható 4. századi horizontot egyetlen, talán II. Constantinusnak tulajdonítható (szórvány) érem képviseli.

Pannoniai pecsételt kerámia:

Az ÉK-i negyedből több, mint 270 pannonische Glanztonware kerámiatöredék került elő, amelyek azonban csak az 2. és 3. periódus keltezéséhez szolgáltak információval, jelentős részük planírozások (ill. korábbi rétegek megbolygatásával) kerülhetett későbbi rétegekbe. A rétegtanilag is értékelhető darabok adataiból az látszik, hogy a meghatározható töredékek jelentős része (85%) az utóbbi években azonosított, ún. lágymányosi műhelykör valamelyik alcsoportjába sorolható, s ez erősíti azt a feltételezést, amely szerint a Lágymányoson működött bennszülött telep 1. sz. vége és a 2. sz. eleje között működött műhelyei már szállítottak a későbbi polgárváros helyén kialakult településre. Lényegesen kevesebb darabbal volt képviselve a *Resatus*-kör (8%), ill. a szintén nemrégiben azonosított ún. Aquincum csoport (7%). A római kor későbbi szakaszából egyelőre mindössze 1 olyan – szórvány – darab ismert, amely az egyedüli késői, *macellum* alatti műhelyhez köthető (a 3. sz. első felében még működött). Ebből a zónából egyelőre tehát nincs olyan darab, amelyet a 2. sz. közepére vagy az utánra lehetne keltezni. A visszaesést, ill. a késői pecsételt (és reliefdíszes) kerámia hiányának okát talán a 2. sz. első felétől – közepétől nagy tömegben a tartományba érkező közép-galliai és később a rheinzaberni terra sigillata edényekben kereshetjük, amelyek kiszorították ezt az edénytípust.

2. tábla

VI. Az értekezés főbb eredményei

A disszertációban feldolgozott ásatások adatai és leletanyaguk alapján az ÉK-i negyed tekintetében tehát több építési periódus körvonalazódott, amelyek illeszthetők voltak az aquincumi polgárvárosról korábban kialakult képbe és így négy nagyobb településtörténeti korszakba tudtuk őket sorolni. A településtörténeti következtetések mellett remélhetőleg sikerült új információkkal szolgálni a különböző periódusokhoz köthető, problémás rendeltetésű épületek kérdéséhez is.

Vicus (1-2. periódus: 1. sz. utolsó negyede – 1. sz. vége)

Az ÉK-i negyed anyagainak vizsgálata során – részben alátámasztva a korábbi kutatási eredményeket – arra juthatunk, hogy a római megtelepedés első nyomai az ÉK-i sáv Ny-i, magasabban fekvő részén található és az 1. sz. utolsó negyedére keltezhetőek. Ebben a zónában a település legkorábbi magja a már az őskortól kezdve igen jelentős KNy-i főút (későbbi „D” utca) mentén alakulhatott ki, amely a Solymárvölgy felől érkezve itt éri el a Dunát, kedvező átkelő- és kikötőhellyel. A legkorábbi településhorizontokat félig földbe mélyített veremházak, szemétdödrök, egy alapárkos konstrukció és a főutat kísérő árok jelzi. Ezek a konstrukciók egy falusias jellegű település képét mutatják, amit erőteljes környezet átalakító munka kísért: a folyó felé lejtő területet fokozatosan feltöltötték. Nagy T.-nak, az aquincumi vicus történetére, szerkezetére és kiterjedésére vonatkozó hipotézisét kissé „felfrissítve” az ÉK-i zóna ásatásai adatai és leletanyaga alapján egy kétperiódusú, a KNy-i főút mentén elnyúló, „Straßensiedlung” típusú vicus körvonalazódik a későbbi polgárváros területén, sorokba (?) rendezett veremházakkal és egyéb földbe mélyített konstrukciókkal.

A zónában eddig előkerült jelenségek és a leletanyag tisztán civil felhasználásra utal, katonai jelleg nem mutatható ki. A település ennek megfelelően a *civitas Eraviscorum*hoz tartozó, vicus jogállású civil település lehetett, közigazgatásilag pedig feltehetően a vízivárosi *civitas* központ alárendeltjeként működött és – ahogy ezt már a korábbi kutatásban is többször megfogalmazódott (Nagy L. és Nagy T.) – nem bennszülött alapokon jött létre. Az ÉK-i negyed leletanyagának vizsgálata során (terra sigillata, füstölőtálak, mécsesek, üveg kanál stb.) is az nyert megerősítést, hogy a település egyértelműen római, romanizált életmódú lakossággal bírt, noha maguk a veremházak mindenképpen mutatják a késő vaskori hatást. Szintén továbbélő kelta hagyományokra utalnak a negyedből előkerült olyan tárgyak is, mint a szövőkártya, a faragott csont szövőeszköz (?) és esetleg a fazék és csonttű együttese.

A korai település hovatartozásáról Nagy L., Gabler D., és Póczy K. korábbi elképzeléséhez kapcsolódva feltételezhető, hogy a civil település létezését a *legiotábornak* köszönheti. A korai aquincumi település és a *legiotábor* kapcsolatát részben a keltezés (1. sz. utolsó negyede), részben pedig az a tény támasztja alá, hogy az 1. századi tábor feltételezett É-i széle és a vicus valószínűsíthető

D-i határa (kb. „E” utca vonala) között kb. 1 leuga (2,2 km) a távolság, ami megfelel a pannoniai táborok és civil települések közötti átlagos távolságnak, bár az a földrajzi adottságok figyelembevételével változhatott. A település lakói római polgárok csoportja, veteránok és családjaik, a főút forgalmát és a kikötő közelségét kihasználó kereskedők, illetve a biztosabb megélhetés miatt a környező telepekről idevándorló bennszülött telepesek (pl. Lágymányosról?) lehettek.

A település határait egyelőre nehéz meghatározni, hiszen kevés nagykiterjedésű feltárás volt eddig a polgárváros más területein, így tehát csak az ÉK-i sávra tudunk hagyatkozni. A kutatás jelenlegi állása szerint 2 megoldás kínálkozik a korai település formájára és méretére vonatkozóan.

1. A „D” utca mentén, KNY-i irányban elnyúló É-i határa ennek a későbbi város É-i védművei alatt előkerült korai árok, D-i szélét egy másik KNY-i irányú árok jelölheti, amely a később *macellum* D-i széle alatt, ill. az ún. *Victorinus* ház alatt került elő. A település Ny-i határának meghatározása problematikusabb, részben mivel a Ny-i városrész — kisebb részletektől eltekintve — gyakorlatilag feltáratlan. Ugyanakkor a település legkorábbi temetője, az ún. Aranyhegyi-patak menti temető, amely a KNY-i főúttól kissé É-ra, azzal párhuzamosan fekszik (pontos határai ismeretlenek), illetve az ún. Katonai Anyagszertár (vagy Aranyhegyi-patak menti), a Flavius kortól a 2. sz. első évtizedéig működő kis fazekasműhely már mindenképpen jelölheti a *vicus* Ny-i határát. Ugyancsak a feltárások hiánya az oka a K-i településhatár bizonytalanságának: az egykori Gázgyár és lakótelepének épületei és a lejtésből adódó nagy mélységek szintén akadályozzák a kutatást. Ugyanakkor azonban a korai időszak leleteinek és objektumainak hiánya a XXIX. épület alatt arra utal, hogy a *vicus* időszakában ez még peremterület lehetett.

2. Az előző elképzelésnek – miszerint itt a KNY-i főút mentén Ny-i és K-i irányban is elhúzódó település állt volna – ellentmondani látszik az a tény, hogy szintén korai árokszakaszk került elő a város D-i védműveinek Ny-i szakasza alatt is, ami további kérdéseket vet fel a *vicus* formájával és határával kapcsolatban. Ebből a szempontból érdekes lehet Kuzsinszky B-nak azon első értelmezése, amely szerint a Ny-i oldalon tábor, míg K-en ennek *canabaeja* helyezkedne el. Ezt továbbgondolva, felmerülhet a kérdés, hogy a későbbi város Ny-i oldalán ekkor még valóban tábor állt-e, és az ide kötődő civil lakosság (katonák hozzátartozói, veteránok stb.) esetleg a K-i oldalon, egy *vicus militaris*ban telepedett-e le? Ez esetben a település É-i, K-i és D-i határai ugyanazok lennének, mint az első verzióban felvázolt esetben, míg Ny felől a tábor „határolta” volna a *vicust*, az Aranyhegyi-patak menti temető pedig már a táboron kívül, annak Ny-i környezetében lett volna. A Ny-i oldal esetleges katonai jellegét támaszthatja alá az utóbbi években, a Filatorigát területén, szintén az ÉD-i fő közlekedési útvonal Ny-i oldalán feltárt korai tábor megléte: a két jelenség szépen illeszkedik a kitzési rendszerbe, egymástól mért távolságuk kb. 0,5 leuga (1,1 km). A kérdésekre a választ csak további ásatások – elsősorban a Ny-i oldal kutatása – adhatják meg.

Akárhogy is alakult a 2 periódusú, *vicus* formája, hovatartozása és határai, egy biztos: a település falusias jellegét legkésőbb Traianus uralkodásának elejéig tarthatta meg, a következő

periódusok adataiból ugyanis egyértelműen kitűnik, hogy Aquincum provinciaszékhellyé válása komoly váltást jelenthetett: 106 után ugyanis megindult a városiasodás folyamata.

A városiasodás időszaka (3-4. periódus: 2. sz. eleje – 2. sz. vége)

A falusias település történetében nagy változást hozhatott a provinciaszékhellyé válás, illetve kb. 20 év múlva a település *municipiumi* rangra emelése. Az ÉK-i részen ekkor folytatták a tereprendezést, betöltötték a korábbi gödörobjektumokat és a település terjeszkedni kezdett a Duna felé. Megjelentek az első állandó, már freskóval is díszített épületek: ezek egy része tisztán vályogtéglából épült, de megjelentek – és kb. 20 év múlva már ez a gyakori – a kő-alapfalú (és vályogtéglás felmenőfalú) épületek is. A kutatások jelenlegi állása szerint erre az időszakra tehető a polgárváros területén az első utcahálózat kitűzése, amely a főutakhoz és az ekkor kiépült vízvezetékhez igazodott. Az ÉK-i sávban megfigyelhető tendenciák megerősítik ezeket a feltételezéseket, az ásatási adatokból ugyanis úgy tűnik, hogy az építészeti programba az ÉK-i régiót is bevonták. A területre jellemző, hosszúházas beépítés gyökerei is erre az időszakra nyúlnak vissza: a telekhatárokat, *insulákat* itt is ebben az időszakban véglegesíthették. Az ÉK-i területrész funkciója, szerepe a kiépülő polgári településen belül lassan megváltozott: a hangsúly az ÉD-i főút („C” utca) menti területre tevődött át és az egykori településmagból lassanként egy nagyobb település, ipari és kereskedelmi jellegű, adminisztratív szempontból kissé perifériális városnegyede alakul ki. Az egyik legfontosabb, itt űzött ipari tevékenység a fémmegmunkálás lehetett, erre engednek következtetni a kisebb olvasztókemencék is (I. és XXIX. épület). Az utóbbiak elhelyezkedése (a „D” utca mentén sorakoztak) azt jelzi, hogy az ipar – és ezzel együtt nyilván a kereskedelem is – változatlanul a „D” utca forgalmára épített.

A település lakosságának összetételéről ebből az időszakból már több adat áll rendelkezésre. Póczy K. a 2. századra teszi kölni polgárok megjelenését a településen, akiknek nagy szerepük lehetett a városkép alakításában, illetve az ipari- és kereskedelmi tevékenységek fellendítésében. Nem lehet véletlen, hogy az ÉK-i negyedben ebben az időszakban már kimutatható (de főként a következő időszakban elterjedő) hosszúházas épületformához a legközelebbi analógiákat a germaniai területeken találjuk. A már említett kölni polgároknak, illetve a *legio II adiutrix* idehelyezésével együtt más Ny-i provinciákból idekerült elemeknek jelentős szerepük lehetett a folyamatban.

A colonia időszak (5.-6. periódus: 2.sz. vége – 3.sz. közepe)

A polgárváros 2-3.századra tehető, legjobban ismert alaprajza változásokat mutat a *municipium* időszakához képest: a korábbi laza beépítés megszűnik, és – enyhén ugyan – de a tájolás is megváltozik. Az épületek ekkor már mindenütt kő alapfallal készülnek és némelyiknek – főként a középületek esetében – már a felmenő fala is mészkőből épült. Az ásatási adatokból (5. és 6. periódus) és a korábbi kutatásokból is az derül ki, hogy ekkor már biztosan a sűrű, hosszúházas beépítés dominált, amely feltehetően a markomann háborúk után bekövetkező gazdasági fellendülés és

lakosság-szám-növekedés miatt alakult így. A legtöbb, jelenleg is látszó épületmaradvány e korszakra keltezhető. Már biztosan jelenlegi formájában léteztek a XXVI-XXX. épületek, ill. a Harmadik Közfürdő. A házak helyiségeit felosztották, több helyen padlófűtést építettek ki (pl. I. épület K-i szárnya, XXIX. épület) és funkcióváltás is történt (pl. *atrium*má alakították a korábbi gazdasági udvart a XXIX. épületben). A zónában erre a korszakra jellemző, az ún. „faltologatás” is: több épület határfalát K felé kissé eltolták, a szomszédos utca/sikátor rovására (XXVII. és XXIX. épületek K-i zárófalai). Az eltolás mértéke változó: 1,5-13 láb (0,5-4 m). A jelenség okát a severusi konjunktúra alatt bekövetkezett lakosság-szám-növekedésben kell látnunk, ill. összefügghet a település KNy-i főútvonalának ismételt előtérbe kerülésével és a település KNy-i irányú expanziójával is.

A korszakra jellemző utcahálózat rendszerébe – amelyre vonatkozó mindmáig legrészletesebb számításokat Máriy E. végezte – az ÉK-i régió is tökéletesen beleillik: a kiserkeszthető blokkok KNy-i irányban 1 *actus* szélesek (35m körül), ezen belül az épületek – azaz a telkek (?) – szélességei az 1 *actus* törtrészei, átlagosan 0,2-0,5 *actus* között mozognak. Ez egyébként szépen rímel a Birodalom nyugati provinciáiban, a limes menti településeken másutt is tapasztalható parcella-arányokkal, épülethosszokkal és szélességekkel (pl. Vindobona, Lopodunum, Bad Wimpfen, Municipium Arae Flaviae).

A negyed 3. századi funkciója szempontjából igen fontos tényező a kezdeti időszakról komoly forgalmat bonyolító KNy-i irányú főút, a „D” utca. Az ásatási adatok alapján úgy tűnik, a városnegyed ipari és kereskedelmi jellege ekkor erősödik fel igazán. A házak „D” utca felé forduló rövidebb oldala minden esetben egyfajta előtérrel nyílt, ami mögött félig fedett helyiségeket találunk, ezek boltként funkcionálhattak, É felé pedig az épületek lakórészlege következett. A zónában egyelőre csak az I. épület É-i felében (bronzöntő-műhely) és a XXIX. épületben találtunk nyomokat konkrét ipari tevékenységre ebből a korszakból. Az utóbbiban enyvfőzésre, szarvkikészítésre utaló nagy mennyiségű leletanyag és jelenségek kerültek elő. Ugyanakkor azonban egyéb konstrukciók (pl. terrazzoval kikent medence az I. épület középső traktusában) más, ipari jellegű tevékenységre is utalnak. Pontos műhelytevékenységek azonosítása azonban csak további hitelesítő ásatások segítségével válhat lehetségessé. A negyedben folytatott ipari tevékenységek minden bizonnyal igen tűzveszélyesek voltak, sok szeméttel és szaggal járhattak, ami rávilágít egy másik fontos tényezőre: az ÉK-i zóna igen közel esik a centrumhoz és a városi magisztrátus negyedéhez is. Hogyan kerülhetnek tehát ilyen „koszos” ipari tevékenységek a város központjába? Ennek okát feltehetően abban kell látnunk, hogy a negyed 3. századi műhely-(és ház?) tulajdonosai, akik nyilván komoly bevételekkel rendelkeztek ipari és kereskedelmi ügyleteikből, s érdekükben állt ezen műhelyek központi, főút menti elhelyezkedése, valamint érdekelve lehettek a városi közéletben is. Fontos tényező volt továbbá a területen uralkodó ÉNy-DK-i irányú szél, amely a városközpont felől a folyó irányába vitte ki a szagot és füstöt. Mindezek mellett az is elképzelhető, hogy a hosszúházak városközponti elhelyezkedésére elsősorban a telkek olcsósága lehet a magyarázat: ezek a területek – lévén kisebbek, szűkebbek – olcsóbbak voltak. A. Mac Mahon britanniai példák alapján úgy látja, hogy a központtól távolabb eső,

csendesebb, nagyobb telkeket inkább a tehetősebb városi polgárok vásárolták meg maguknak.

A fentiek ismeretében megállapíthatjuk, hogy a *colonia* időszakban a polgárváros ÉK-i negyede tipikus, nyugati provinciabeli ipari és kereskedelmi negyed volt (műhelyek, tabernák), amelynek kialakítása tudatos városszervezési munka eredménye lehetett (főútvonal mentén, uralkodó szél kihasználása), ugyanakkor a műhelyek tulajdonosai befolyásos, a város közéletében is szerepet vállaló polgárok lehettek.

Az utolsó vizsgálható időszak (7. periódus: 3. sz. közepe -4.sz?)

A területrészen az utolsó vizsgálható időszak a 3. sz. közepe – 4.sz. eleje (?) közötti intervallum. A korszakhoz igen kevés régészeti jelenség kapcsolható, az épületek alaprajzi és funkcióbeli változásai – ha voltak is ilyenek – már nem rekonstruálhatók. Biztosan tudjuk viszont, hogy ipari és kereskedelmi tevékenység folyt még az I. épület K-i szárnyában (fémmegmunkálás), a változatlanul enyvfőzéssel foglalkozó XXIX. épület K-i részén pedig kisebb, *tabernaszerű* helyiséget alakítottak ki. Biztosan a 4.századra keltezhető objektum vagy leletanyag az ÉK-i régióból eddig nem került elő.

Az ÉK-i negyed (és település nagy részének?) 3. sz. közepi – végi felhagyásának oka a KNY-i irányú, Dunához levezető útvonalban keresendő. Az egykor forgalmas, kikötőbe vezető út – ahogy a folyópart is – veszélyes tereppé válhatott a 3. sz. közepétől egyre sűrűsödő barbár betörések miatt, így az itt működő műhelyek, boltok tulajdonosai is továbbállhattak, a válságot kísérő gazdasági nehézségek miatt pedig számos műhely, bolt mehetett tönkre. A városnegyed utolsó időszakáról a középkortól kezdődő kőbányászat, az erózió és a korai ásatások miatt sajnos már nem igazán lehet képet alkotni, de ipari-kereskedelmi jellegét valószínűleg felhagyásáig megtartotta.

Épületek és funkciók:

Az ÉK-i negyedben feltárt, 2-3. századra keltezhető épületek jelentős részéhez az elmúlt 120 év során különféle funkciókat kapcsolt az aquincumi kutatás. Az I. épület Ny-i és középső szárnyát Nagy T. kutatása óta *basilicaként* tartja számon a kutatás. A disszertációban feldolgozott dokumentációk és leletanyag alapján úgy tűnik, hogy az épületszárnyak funkciója az egyes korszakokban ugyan változhatott, de alaprajza és a *forumhoz* való viszonya alapján semmiképp sem lehetett a polgárváros *basilicája*, az feltehetően másutt keresendő. A feldolgozott adatok és az analógiák nyomán úgy látjuk, hogy a 4. periódusban – elsősorban alaprajzi jellegzetességei és topográfiai elhelyezkedése miatt – a épület inkább *mansióként* működhetett, míg később (az 5. periódustól) megtartotta korábbi rendeltetését, esetleg *collegiumi* székház lett belőle.

A negyed másik problematikus épülete az ún. „Diana-szentély”, amelyet még Szilágyi J. és Máriy E. kutatásai nyomán azonosítottak. Hipotézisüket az épületben talált medencére, két gyöngyagylótöredékre, egy perselydarabra és a „közelből” előkerült, Dianának szentelt oltárköre alapozták. A jelen dolgozatban kiértékelt dokumentációk és a kísérő leletanyag alapján nem sikerült

egyértelműen eldönteni az épület funkciójának kérdését, ugyanakkor azonban az a tény, hogy a „névadó” oltárkö innen mintegy 70 méterre K-re került elő, a belső udvaros konstrukció a XXVI. épület É-i részéhez szervesen kapcsolódik, és hogy kis tüzelőhely tartozik hozzá, inkább profán rendeltetést sejtet.

Az ÉK-i negyedben feltárt épületek közül a XXIX. épületben követhető nyomon leginkább a negyedre jellemző ipari és kereskedelmi tevékenység. A 2-3. periódusban fémfeldolgozással, míg a 4. periódustól – feltehetően a változó gazdasági környezet hatására – állatcsont-feldolgozással, enyvfőzéssel és talán bőrkikészítéssel is foglalkoztak. Az épület közvetlen környezetének topográfiai elemzéséből kiderült, hogy mind a számos birodalmi analógiával is rendelkező ipari tevékenység nyersanyagellátását, mind pedig a késztermék értékesítését a „D” utca felől oldották meg, és feltehetően építettek a Duna partján itt található kikötő- és átkelőhelyre, ill. a mészárszékek közelségére is. A vevőkör vizsgálata során arra a következtetésre jutottunk, hogy a műhely valószínűleg nemcsak lakossági célra termelt, hanem az aquincumi *legiotábornak* is „bedolgozott”, annak – nyilván igen nagymértékű – enyv- (és részben bőr?) igényeit is kiszolgálhatta.

A negyed közműhálózatának (kutak, szennyvízcsatornák) vizsgálatára szintén a most feldolgozott dokumentációk nyomán nyílt lehetőség. A kutak periódusonkénti kiosztása érdekes képet mutat: a feltehetően telekhatárokat is jelző konstrukciók közül az elsőket – a topográfiai megfigyelésekkel összhangban – elsősorban a település legkorábbi zónájában ásták ki a 2. sz. elején (3. periódus), majd később, a település K-i irányú terjeszkedésével együtt már másutt is megjelentek (4. periódus, XXIX. épület). Valószínűnek látszik azonban, hogy a vízvezeték megépítését követően már csak elvétve készültek (csak egy későbbi ismert!). A negyed csatornahálózatának periódusonkénti vizsgálata alapján megállapítható volt, hogy az 1. sz. utolsó harmadában már működött egy földbe ássott, KNY-i irányú vízelvezető árok, majd a 2. sz. közepe táján készültek el a negyed közterületein futó főbb gyűjtőcsatornák, ezek illeszkednek is a polgár város központi területeinek közművesítéséről korábban kialakult képbe. Ezeket a közterületeken (utak alatt) futó csatornákat egy időben és egységesen kőből építették, az épületeken belüli csatornázottság az egyedi igények szerint változó volt (kővel, vagy téglával bélelt csatornák) és egy kivétellel később is épültek.

Az ÉK-i negyed 2-3. századi épülettípusa az ún. hosszúház („*strip-house*”, „*Streifenhaus*”), amelynek eredetéről a kutatásban megoszlanak a vélemények (italiai, gallo-római). A rövidebb oldalukkal az utcára tájolt, jellegzetes belső felosztású épületekhez (utcafronti rész: bolt, műhely; hátsó rész: lakótraktus, gazdasági udvar) a dolgozat számos példát említ pl. az aquincumi *canabae*-ből, a szomszédos Pannonia Superiorból (pl. Vindobona, Carnuntum), de Galliából (Bliesbruch, Malain) Britanniából (Verulamium, Venta Belgarum, Sapperton, Corbridge stb.) Raetiából (Vitudruum), Noricumból (Karlsdorf, Iuvavum stb.) és Germania Superiorból is (Lopodunum, Arae Flaviae, Bad Wimpfen). A felsorolásból kiderült, hogy a hosszúházas épülettípus elsősorban a nyugati provinciákban terjedt el, amelynek oka részben az építészeti hagyományokban keresendő (pl. gallo-római hagyomány, a katonai táborok barakkjainak hatása), részben pedig abban, hogy a táborokkal

sűrűn kiépített nyugat- és közép-európai limeszakaszok mentén, a *vicus*-jellegű településeken és a főutakra tájolt városokban praktikus okokból választhatták ezt a formát (jobb helykihasználás).

VIII. A szerzőnek az értekezés témaköréhez kapcsolódó publikációi, előadásai

Publikációk

2003 *Reconsidering the Aquincum macellum: analogies and origines.* Acta ArchHung 54 (2003) 165-204.

2005 *“Peristyl-ház”*: hitelesítő feltárás az aquincumi polgárváros északkeleti részén. AqFüz 11 (2005) 68-80.

2006 *Decorated Pinctada Margaritifera: new data to the presence of eastern people in the Civil Town of Aquincum?* CommArchHung 2006, 149-161.

2007 *„Átriumos hosszúház-lakótraktus”*: hitelesítő feltárás az aquincumi polgárváros északkeleti részén II. AqFüz 12 (2007) 117-128.

2008a *Functions and Phases: The „Peristyle – House” in the Civil Town of Aquincum.* In: DOMUS. Das Haus in den Städten der römischen Donauprovinzen. Akten des 3. Internationalen Symposiums über römische Städte in Noricum und Pannonien. (hrsg: P. Scherrer) (Wien 2008) 271-284.

2008b *„Átriumos hosszúház-lakótraktus”*: hitelesítő feltárás az aquincumi polgárváros északkeleti részén III. AqFüz 13 (2008) 71-80.

2009 *„Unpleasant to live in, yet it makes the city rich”*: *Functions of Strip-buildings in the Aquincum Civil Town, in the Light of New Discoveries.* In: Ex officina. Studia in honorem Dénes Gabler (ed.: Bíró, Sz.) (Győr 2009) 271-286.

2011 *Indigenous sanctuary in the northeastern zone of the Aquincum Civil Town – was it ever there at all?* In: Akten des 4. Internationalen Symposiums über römische Städte in Noricum und Pannonien (Koper 2011) 143-156.

Előadások

2005 *Functions and Phases: The „Peristyle – House” in the Civil Town of Aquincum.* III. Internationalen Symposiums über römische Städte in Noricum und Pannonien. St. Pölten, 2005. április 21.

2007 *“Unpleasant to live in, yet it makes the city rich”*: *functions of strip-buildings in the Aquincum Civil Town in the light of new discoveries.* Roman Archaeology Congress, London, 2007. március 31.

2008 *Sanctuaries in the northeastern zone of the Aquincum Civil Town: are they there at all? IV.* International Colloquium on Norico-Pannonian autonomous towns, Celje, 2008. szeptember 24.

2010 *Pits and houses: new data to the earliest settlement phases of the Aquincum Civil Town.* „Die Dörfliche Siedlungen der römischen Kaiserzeit im Mittleren Donauraum”. Győr, 2010. december 7.

2011 *Smell and urban topography: industry and commerce in the Aquincum Civil Town.* ESF Exploratory Workshop „Beyond Marginality: craftsmen, traders and the socioeconomic history of Roman urban communities”. Oxford, 2011. július 22.

